

ZEYLÂ'DA OSMANLI DÖNEMİ TÜRBE MİMARİSİ ÜZERİNE GÖZLEMLER*

Observations on the Tomb Architecture in Zeyla in Ottoman Perlod

Güneş Alçı | M.Ü. Sos. Bil. Ens. İslam Tarihi ve Sanatları Y. Lisans Öğrencisi.
Doç. Dr. Aziz Doğanay | M.Ü. İlahiyat Fak. Türk İslam San. Tarihi Öğretim Üyesi.

* Bu Makale Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı'nda yürütülen "Zeylâda Osmanlı Mirası" başlıklı Yüksek Lisans Tezi'nden üretilmiştir. Bu çalışmanın oluşmasında, eserlerin araştırılıp incelenmesinde, kitapların temininde ve birçok kitabın Türkçe çevirisinde çalışmamızı destekleyen Afrika Kardeşlik ve Yardımlaşma Derneği (AFKAD) başkan yardımcısı Sayın Mehmet Akif Beşkardeşler'e sonsuz teşekkürü borç biliriz.

Somali'nin kuzeydoğu ucunda iskele şehri olan Zeylâ, XVI. yüzyıl ile XX. yüzyılın ilk yarısına kadar çeşitli kesintilerle de olsa Osmanlı hâkimiyetinde kalmıştır. Osmanlı'nın bu süreç içerisinde yaptığı mimari eserler XIX. yüzyıl gravürlerinden takip edilebilmektedir. Bu eserlerden günümüze, deforme olmuş ve neredeyse temellerine kadar yıkılmış bazı kalıntılar ulaşabilmiştir. Yapılan eserlerin arşiv kayıtları henüz tespit edilememekle birlikte, mimari üslup ve etkileşimler bu şehirde Osmanlı varlığına delil oluşturmaktadır. Bu eserlerden Şeyh İbrahim Türbesi'nin yapım tarihi kesin olmamakla birlikte XIV. yüzyılın ortalarında yapıldığı ileri sürülmektedir. Muhtemelen kabir şeklinde inşa edilen yapı, sonradan türbe haline dönüştürülmüştür. Richard Burton burada, 1155/1741-42 tarihli bir kitabeden bahsetmektedir. Kitabenin asıl (inşâ) mı, onarım mı veya devşirme mi olup olmadığı bilinmemektedir. Yine Burton şehirdeki Türk minaresinden bahsetmektedir ki bu durum, gravürlerden de anlaşılmaktadır. Gravürlerde görülen ve türbeyi andıran yapılarda, yerel mimariye referans olacak dendanlar yoktur. Birçok sebepten dolayı Osmanlı devletinin 1517'de şehirde gösterdiği aktif mimari etkinin bu kabrin türbe haline getirildiğine referans verdiği düşünülmektedir. Yemen ve Mekke'de XVI. yüzyılda gelişmeye başlayan Osmanlı mimari örneklerinin bu türbenin inşasını etkilemiş olması büyük bir ihtimalle mümkündür. XIX. yüzyılın ikinci yarısında yine türbenin Osmanlı devletinin katkılarıyla onarıldığı tahmin edilmektedir. Bu araştırmada orijinalde bir Osmanlı eseri olduğunu düşündüğümüz Zeylâ'da bulunan Şeyh İbrahim Türbesi ve kime ait olduğu şimdilik belli olmayan anonim iki türbe üzerine bazı düşünceler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Zeylâ, Osmanlı Mimarisi, Şeyh İbrahim Türbesi, Türbe, Evliya Çelebi, Gravür

A port city on the northeast corner of Somalia, the city of Zeila remained under ottoman rule, despite few interruptions, from XVI. century to the first half of XX. century. The various architectural works build by the ottomans can be seen on the XIX. century engravings. From these works only a few deformed and deteriorated ruins have reached us today. The archival records of these architectural works have yet to be identified, but the architectural style and interactions stand as significant proof of Ottoman presence in the city. One of these works, the Mausoleum of Sheikh İbrahim, while the exact construction date is not known, is believed to have been built sometime in the middle of XIV. century. Probably initially built as a tomb, it was later on converted into a Mausoleum. Richard Burton mentions an inscription here, dated 1155/1741-42. It is not certain whether this inscription was original or made during renovations, or is a scavenged material or not. Burton also mentions a Turkish minaret in city, this can also be inferred from the engravings. The mausoleum-like buildings seen on the engravings lacks the dents which could be used as a reference to local architecture. For various reasons, it is believed that the active architectural effect Ottoman State had on the city in 1517 can somehow be considered as a reference for the conversion of this tomb into a mausoleum. It is highly likely that the ottoman architectural works which began to develop in Yemen and Mecca in XVI. century influenced the construction of this mausoleum. It is estimated that the mausoleum was renovated again in the first half of XIX. century with Ottoman State as the benefactor. This study will evaluate opinions on Mausoleum of Sheikh İbrahim, which we believe to be originally an Ottoman work, and to other mausoleums in Zeila.

Key Words: Zeyla, Ottoman architecture, Sheikh İbrahim, Tomb, Tomb, Evliya Çelebi, Gravüre

Şeyh İbrahim Türbesi'ni tanıtmadan önce Zeylâ'ya bir göz atmak gerekir. Zeylâ, Somali'nin Afrika Boynuzu olarak tanımlanan bölgesinde, küçük bir iskele şehridir. İlk kuruluşu hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. İlk defa Pseudo-Skylaks'ın *Periplous* adlı eserinde, Avalites adıyla bahsedilmektedir (Irving 1992: 60). Çeşitli sebeplerle Zeylâ'ya göç eden Araplar'ın şehrin ilk sahipleri olduğu düşünülmektedir (Rayne 1921: 14-15) (Harita 1).

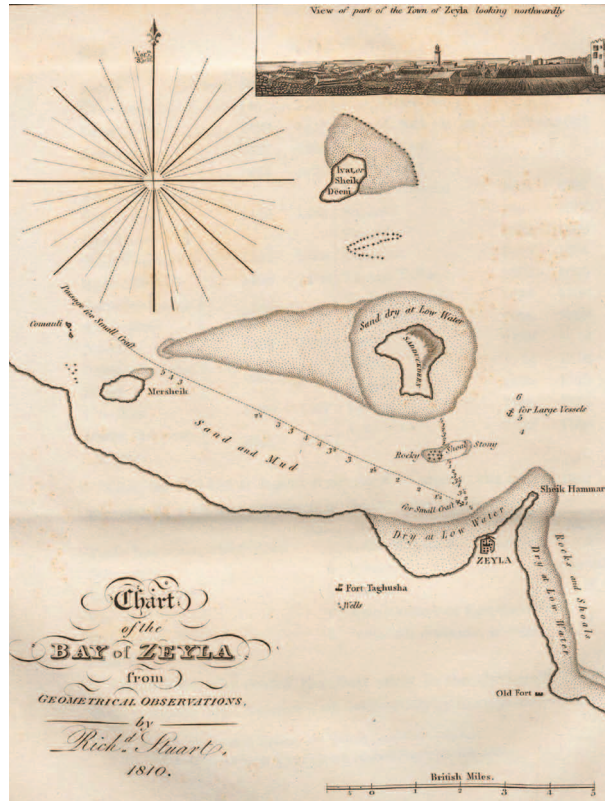
Afrika'da en eski önemli İslam merkezlerinden biri de Zeylâ'dır (Mukhtar 2003: 268). Habeşistan'ın güney ve doğusunda "Memâlik-i bilâdı Zaylâ" ismi altında, Ufat, Davaro, Arayabni (Arabayni, Arababni) Hadyâ, Şarhâ, Bâli, Dâra olmak üzere yedi devlet ismi zikredilmektedir. Tarihi kronolojide "Memâlik-i bilâdı Zaylâ" sınırları içerisinde, devlet ismi olarak daha çok Evfât ve Adal isimleri dikkat çekmektedir (Littmann 1978: 124-125) (Harita 3). Bu coğrafya günümüzde *Somaliland* olarak adlandırılan bölgeye denk düşmektedir.

Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Osmanlı topraklarına katılmasıyla Osmanlı tarih sayfalarına giren Zeylâ (Curle 1937: 325.), çeşitli kesintilerle birlikte 1916 yılına kadar bu devletin toprakları arasında varlığını sürdürmü-

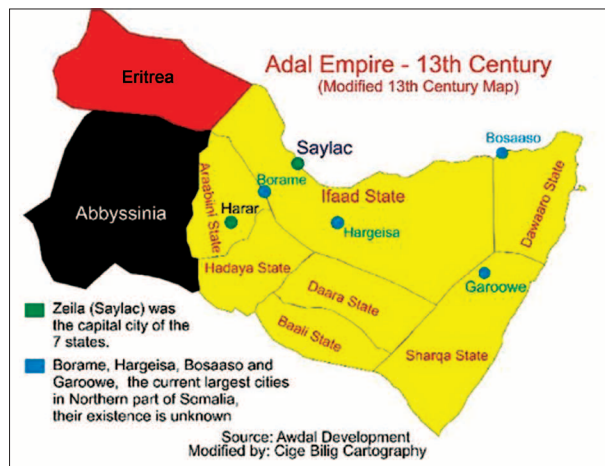

Harita 1. Afrika Kitası (<https://www.google.com.tr/maps/place/Afrika/@-1.5836668,26.02.2016>).

tür. Bununla birlikte Zeylâ'nın daha geç tarihlerde 1559'da Osmanlı devletine bağlandığı ve Osmanlılar tarafından kurulan Habeş beylerbeyliğinin bir parçası olduğu da araştırmacılar tarafından belirtilmektedir (Kavas 2013: 351).

Harita 2. Zeylâ, Rich Stuart, *Chart of the Bay of Zeylâ From Geometrical Observations*, 1810, s. 474. (http://purl.pt/17104/5/hg-2675-a_JPG/hg-2675-a_JPG_24-C-R0150/hg-2675-a_0560_est_t24-C-R0150.jpg; 08.10.2015).

Harita 3. Adal (Zeylâ) Devleti (<http://www.somalilandpatriots.com/news-8882-0%20Zeylâ%20camiler%E2%80%8F>; 05.03.2014).

Evliya Çelebi *Seyahatname*'sinde, Zeylâ şehri tanımlarken büyük bir ihtimalle Buri Yarımadası'nın uç noktası gösterilmiştir (Harita 4-5).

Evliya Çelebi'nin bahsettiği ve haritada (Harita 4) gösterdiği Zeylâ ile çalışmamıza konu olan Zeylâ'nın, aynı şehir olup olmadığı tartışmaya açıktır. Evliya Çelebi Zeylâ kalesini Hind yapısı olarak tanımlayarak Özdemir Paşa'nın 938/1531-32 yılında bu kaleyi Portekizliler'den aldığını yazmıştır (Evliya Çelebi 2011: 1018-1021). Halbuki Zeylâ kalesi XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olup, kalenin inşasına Osmanlı devletinin fiilen katkıda bulunmuş olması yüksek bir ihtimaldir (Kavas 2014: 350-352). Yine aynı eserde iç kalenin yalçın bir kayalık üzerinde kurulduğu ve kalenin iki tarafının biner adet gemi aldığı da yazılmıştır ki (Evliya

Harita 4. Evliya Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bi-misil in ahbâr-ı Nil (Dankof, Tezcan, 2011).

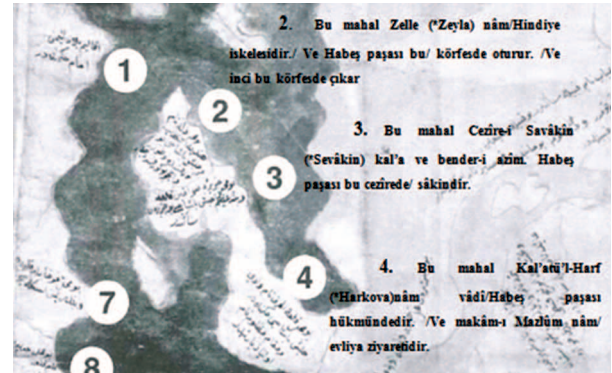
Çelebi 2011: 1018-1021) Zeylâ'nın etrafı sığdır ve gemiler belirli bir uzaklıkta demirlemektedirler. Harita da gösterilen yer ise Eritre'dedir.

Evliya Çelebi haritası için "Karşılaştırmalı metin incelemesi sonucunda, haritanın tasarımının yanı sıra, bazı belirli ana hatların ve çizimlerin Evliya Çelebi tarafından yapılmış olduğu, yüzlerce metnin, onun dikte etmesine ya da yazılı notlarına göre bir yazıcı ya da şakird tarafından yazıya geçirildiği" (Nuran Tezcan 2011: 63) düşünülmektedir. Zeylâ şehri, şakird tarafından yazıya geçirilirken, isim benzerliğinden dolayı Eritre'deki "Zula" şehri ile veya farklı bir şehirle isim benzerliğinden dolayı karıştırılmış olması da mümkündür.

Kalkaşendî, XIV. yüzyıl sonlarında, Dehlek ve Zeylâ kıyıları dışında kalan müslüman yerleşim birimlerinin, Etiyopya kralı tarafından tahrip edildiğini kaydetmektedir. 1397'den sonra İbn Mismâr yönetimindeki Dehlek adasının Habeşistan'a bağlanması ve Zeylâ'da mücadele veren Emîr Sâdeddin'in itaat altına alınmaya çalışılması, Dehlek ve Zeylâ'nın birbirine yakın olduğunu düşündürmektedir. Yine bu bölgede yaşayan Müslümanlar (Cebertiler), Etiyopya kralarını zaman zaman zor durumda bırakmışlardır (Öztürk 1995: 493) ifadesinin kullanılması, Cebertiler'in yaşadığı bir Zeylâ'yı akla getirir ki Cebertiler, bugün hala Eritre'de Zula'ya uzak olmayan Asmara şehrinde yaşamaktadırlar (Aykaç 1995: 517-518).

Salman Reis'in Lâyihası'nda: "Badehu Dahlek İskelesi'nden yukarı Zilâa dimekle maruf bir iskelenin katinde hayli ulu şehir olup padişahlarına mücahidin derler. Haylice dindar Müslümanlar olup ve kütübü müteberenin ekseri Zilâadan münteşir olup ve ol vilayet serhadi İslâm, her yıl Habeş kâfirlerine fisebilullah gaza tariki ile akın salub cenk ve cidal ederlermiş..." (Kurdoğlu 1935: 72).

"... Sevâkin dediğimiz iskeleye yılda Said ikliminden bin miktarı Arabî atlar geliüb vilâyeti Habeş'te kâfirlere bey' olunmuş. Mezkûr Zilâadaki Müslümanlar Sevâkin'de olan Arabiye mektup gönderüb niçün memleketinden kâfire at sattırırız, ol kâfirler anda almakla kuvvetlenüb bizimle cenk ederler yoksa siz dahi Müslümanlar değilmiş diyu, bunlar mukayyed olmazlar" (Kurdoğlu 1935: 72) cümleleri de yine, Zeylâ ile Zula'nın veya Zilâa'nın birbirine karıştırılmış olabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Harita 5 Evliya Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bi-misil in ahbâr-ı Nil (Dankof, Tezcan, 2011).

Fotoğraf 1. Zeylâ (Le Monde Illustré, 1887, Yıl: 31, Sayı: 1559, s. 104).

İştahri: “sahilin uç noktasında Zeylâ adı verilen bir yer vardır ve burası halkın Yemen ve Hicaza geçtiği güzergâhtır”, şeklinde tanımlamaktadır (İştahri 1989: 38). İştahri'nin bahsettiği Zeylâ ile Evliya Çelebi'nin tanımladığı Zeylâ, birbirleriyle örtüşmektedir. Bahsedilen Hicaz-Yemen güzergâhı, hicret güzergâhını da düşündürmektedir.

Yukarıda Evliya Çelebi, Kalkaşendi ve Salman Reis'in tanımladığı Zeylâ şehri, birbirlerini çağrıştırmaktadır.

Makalemize konu olan Zeylâ şehri, XIX. yüzyıl araştırmacıları tarafından en açık şekilde tanımlanmıştır. Bunlardan Cecchi, Zeylâ'yı şu şekilde tarif etmektedir: Deniz, şehri her taraftan çevirmiş gibidir, zira Zeylâ'nın alanı alçaktır. Yarımada'yı ana kıtaya bağlayan tek bir kumsal vardır ona da “İnginna” denilmektedir ve burası da med esnasında sık sık sular altında kalmaktadır (Cecchi 1886: 15) (Harita 2). Yapılan bu tanımlama bugünkü Zeylâ ile örtüşmektedir.

Gerek Zulâda, gerek Zeylâda ve gerekse Doğu Afrika'nın birçok yerinde, Osmanlı devleti, hâkimiyet kurmuştur. Bu sebeple isimlerin karıştırılmış olması doğaldır (Fotoğraf 1).

Osmanlı kültürü; Orta Asya kültürüne, Anadolu'da ve Ortadoğu'da önceki Müslüman devletlerin mirasına ve Bizans İmparatorluğu'nun fethine dayanmaktadır. Aynı zamanda İslâm halifelerinin sorumlulukları ve kadim imparatorlukların mirası ile köklü bir alt yapıya sahiptir. İslâmî cihat yükümlülüğünü yerine getiren, Arabistan'ın mukaddes şehirlerini koruyan ve hacca örgütleyen bir devlet olan Osmanlılar için Zeylâ, önemli bir şehir olmuştur (Lapidus 2002: 727). XVI. yüzyılın sonlarına doğru Hint Okyanusu ve Doğu Afrika kıyılarındaki Portekiz tehlikesi nedeniyle Osmanlı gemileri, Doğu Afrika kıyılarında görülmeye başlamıştır (Uğur 2005: 4). Çok aktif olmasa da XIX. yüzyıla kadar süren bu varoluş süreci, bu yüzyılda aktif hale gelmiştir. Bu varlığın somut göstergeleri de Osmanlıların bu yerlerde bıraktığı kültürel, mimari ve sanat değeri taşıyan öğelerde görülebilmektedir.

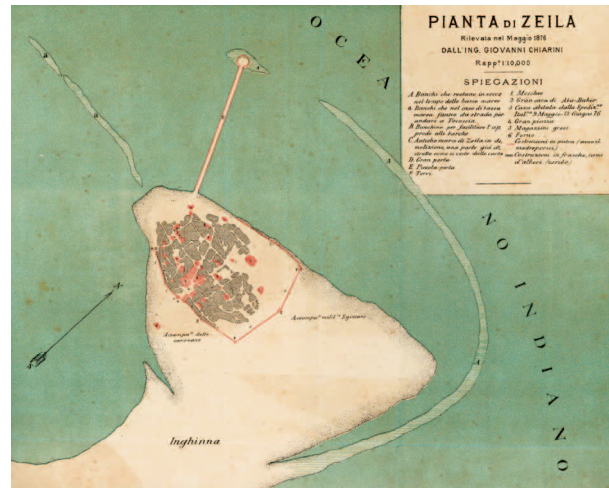
Curle, Yavuz Sultan Selim döneminde, Osmanlıların Zeylâda gümrük binası ve deniz filoları inşa ettiğini yazmaktadır (Curle 1937: 325). Curle'nin ifadelerinden Zeylâda

ilk Osmanlı mimari yapılaşmasının XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde başladığı anlaşılmaktadır. Yine Osmanlı mimari varlığı, Zeylâ'nın resmedildiği, XIX. yüzyıl gravürlerinde (Le Monde Illustré, 1887: 104; Univers Illustré 1884: Sy. 1543) ve özellikle *First Footsteps In East Africa* (Burton 1856: 54) adlı kitaptan da anlaşılabilir. Zeylâdaki Türk mimari esintileri; bazen bir kubbede, bazen minarede, bazen de bir türbede kendini göstermektedir. İklim ve savaşlar bu şehirdeki ve Afrikadaki Osmanlı izlerini zamanla yok etse de dönemin yabancı seyyah ve araştırmacılarının yazdıkları dergi ve kitaplar, küçük de olsa döneme ışık tutmaktadırlar.

ŞEYH İBRAHİM TÜRBEŞİ

Türbe; Makbere eş-Şeyh İbrahim bi-Zeylâ (Mısır 1939: 59), Shaikh İbrahim az-Zaili (Aymar v.d., 2011: 30) gibi isimlerle de anılmaktadır. Bununla birlikte türbe ile ilgili en eski bilgi Burton'un eserinde, Şeyh İbrahim Ebu Zaharbi'ye ait türbe olarak zikredilmektedir (Burton 1856: 54).

Şeyh İbrahim çeşitli isimlerle anılmaktadır, Ebu Zerbîn, Ebu Zarbayn, Ebu Zarbay gibi... (Burton 1856: 54). Şeyh İbrahim'e atfedilen diğer bir türbe ise Etiyopya'nın Harar şehrinde, kalenin Babü's-Salam kapısı yakınında bulunmaktadır (Munro-Hay 2002: 186).

Harita 6a. Zeylâ (Pianta di Zeila relivata nel Maggio 1876 dall'Ing Giovanni Chiarini, <http://imagesearchnew.library.illinois.edu/cdm/singleitem/collection/africanmaps/id/313; 12.08.2014>).

Bricetti'ye göre, şeceresi altıncı imam olan Cafer-i Sıddık'a kadar dayanan Şeyh Hâkim b. İbrahim b. Ahmed'in, Şeyh Zerbay ve İbrahim Ebu Zaharbuy adlı iki oğlu vardır (Wagner 2003: 974). Muhtemelen bu kardeşlerden İbrahim Ebu Zaharbuy (Zaharbuy) Zeylâda, Şeyh Zerbay ise Harar'da medfundur.

Şeyh İbrahim Ebu Zaharbuy'nin, M.S. 1430'da Harar'a gidip birçok insanın Müslüman olmasında etkin olmuştur. Zeylâ'yı çevreleyen surların, Aşurbura Kapısı yakınında yer alan mezarı birçok Afarlı tarafından ziyaret edilmektedir. Kat veya gat olarak adlandırılan uyuşturucu bitkinin Zeylâda kullanımına sebep olduğu ileri sürülmektedir (Burton 1856: 54). Şeyh İbrahim'in, Harar yakınında bulunan ve Şeyh Hüseyin'in oğlunun defnedildiği düşünülen Hâkim Dağı'na, havadan gitmek gibi pek çok kerâmet sergilediği de rivayet edilmektedir (Trimingham 1952: 250).

Zeylâda, Osmanlı mimarî üslubundan etkilendiği tahmin edilen eserlerden Şeyh İbrahim Türbesi, günümüze sağlam olarak ulaşabilmiştir.

Türbe, günümüzde mevcut olmayan ancak bir zamanlar şehri çevreleyen surların içinde, güneyde yer alan Aşurbura Kapısı'nın yakınındadır (Harita 6a).

Harita 6b. Detay.

Fotoğraf 2. Şeyh İbrahim Türbesi (Mısri 1939: 59).

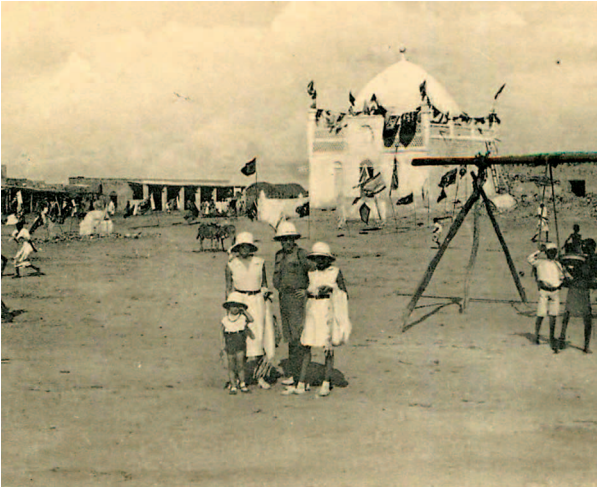
Grohman, Şeyh İbrahim'in mezarının, Şarmakay Ali Sarayı'nın batısında olduğundan (Grohman 1986: 551) Trimmingham ise Ashurbura Kapısı yakınında olduğundan bahsetmektedir (Trimingham 1952: 250) (Harita 6b Detay). Giovanni Chiarini'nin çizdiği haritada türbenin ismi yazıyla belirtilmediğinden türbenin bulunduğu alanda kuzeyde mihrap çıkıntısı bulunan bir yapı görülmektedir. Muhtemelen türbe yanındaki mescitle birleştirilerek çizilmiş olmalıdır ki eğer böyleyse, bu düzenleme Osmanlı mimarisinde görülen tek yapılarını anımsatmaktadır.

Türbenin XIV. asır ortalarından kaldığı ileri sürülmekle birlikte (Grohman 1986: 551) Burton, şehri ziyareti esnasında, yıkık dökük türbenin giriş kapısı üzerinde, ahşaba oyulmuş, 1155/1741-42 tarihli inşa kitabesinden bahsetmektedir (Burton 1856: 54). Yapılan araştırma ve inceleme gezimizde, türbenin batısında yer alan ikinci giriş kapısında, lentonun iç yüzeyinde, ahşap üzerine yazılmış Ayetü'l Kürsi tarafımızdan görülmüş, ancak ahşap üzerine yazılan ayetlerin bir kısmı duvar arasında kaldığı için, açıkta bir tarihe rastlanmamıştır.

1864 yılında Zeylâ'ya müdür olarak atanan Ebubekir Şuheymî'nin (Kavas 2011: 379) torunlarından Ali Arif Burhan'a göre; dedesi Ebubekir Şuheymî de bu türbede gömülmüştür¹. Burton türbede, beş kişinin medfun olduğunu yazmıştır. Mevcut halde de beş kabir vardır. 1850'li yıllardan sonra yapılan onarım hakkında bir bilgi henüz tespit edilemediği için, bu düşüncenin ucu açıktır.

Dr. Muhammed Mısri'nin *Mısır Fi Afrikiyye eş-Şarkiyye Harar ve Zeylâ ve Berbere*, adlı kitabında, türbenin çift kasnaklı ve daha büyük bir alanda, dikdörtgen planlı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır (Fotoğraf 2) (Mısri 1939: 59). Ancak, 1935 tarihli fotoğrafta kasnak bulunmamaktadır ve boyutlarında farklılıklar gözlenmektedir (Fotoğraf 3). Büyük bir ihtimalle Mısri, türbenin ya önceki halini ya da başka bir kitaptaki görüntüsünü görmüş olmalıdır. 1850'lerden sonraki bir onarımda türbenin onarıldığı da Burton'un anılarından anlaşılmaktadır. Ancak bu iki türbe aynı türbe midir veya onarım çalışmalarında nasıl bir değişiklik yapılmıştır bilinmemektedir.

¹ Ali Aref Bourhan ile 25.07.2013 tarihinde yapılan röportajdan nakledilmiştir.

Fotoğraf 3. Şeyh İbrahim Türbesi
(Départ de Brest le 05/10/1935, <http://www.delcampe.fr/page/item/id,272541124,var,Somalie-Zeila-jour-de-fecirc;te,language,F.html>;
03.02.2015).

Fotoğraf 4. Şeyh İbrahim Türbesi güneybatı görünüşü.

Fotoğraf 5. Şeyh İbrahim Türbesi kuzeydoğu görünüşü.

Fotoğraf 6. Şeyh İbrahim Türbesi güneybatı görünüşü.

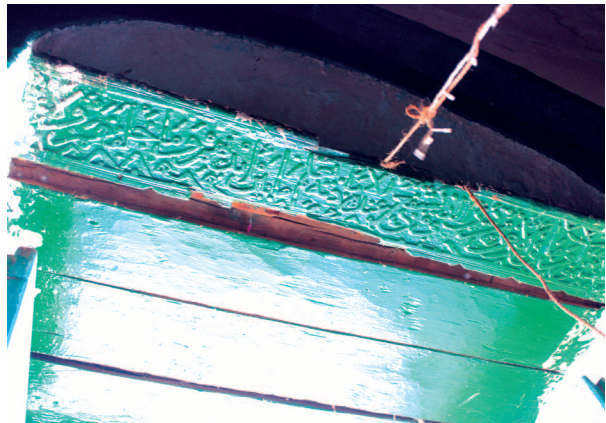
Burton, türbeyi şu şekilde tanımlamaktadır: Şeyh İbrahim Ebu Zaryab, beyaz sıvalı bir kubbenin altında, Zeylânın Aşurbara Kapısı'nın yakınlarında yatmaktadır. Türbe artık harap bir haldedir, eşiği çökmekte ve duvarları yıkılmaktadır. Bina bir mescidi, türbeyi veya dindarların ziyaret ettiği başka bir mekânı teşekkül eden iki bölüme ayrılmış olup ikinci bölümde beş mezar bulunmaktadır (Burton 1856: 54). Yine bu cümlelerden de türbenin, XIX. yüzyılın en kaba hatlarla ikinci yarısında onarıldığını anlamak mümkündür. Bu tanımlamadaki son cümle yukarıda da değinildiği üzere tekke yapılarını da anımsatmaktadır. Zirâ tekke-ler mezar yapılarını da içermektedir.

Şeyh İbrahim Türbesi Plan ve Mimari Özellikleri: Tek katlı bir yapı olan Şeyh İbrahim Türbesi, kare planlı tek mekândan oluşmaktadır (Şekil 1, 2). Moloz taş ile yığma yapım tekniğinde inşa edilen yapının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Yapının batısında alçak bir avlu, duvarı doğuda bulunan mescit ile türbe arasında kalan kısım, çevre duvarıyla sınırlandırılmıştır. Türbenin doğu, batı ve güney cephelerinde birer adet ahşap kapı, kuzey cephede de bir adet ahşap kepenk bulunmaktadır. Ayrıca, doğu ve batı cephede iki, güney cephede bir adet niş bulunmaktadır. Açıklıklara kemer ile geçilmiştir. Dış cephelerde duvarların bitiminde süslemeler bulunmaktadır. Duvarlar ve kubbe, sıvalı ve boyalıdır. Kubbe üzerinde, yaklaşık 1,5 m yükseklikte metal bir âlem bulunmaktadır. İç mekânda da duvarlar ve kubbe, sıvalı ve boyalıdır².

Duvarlarda, eşya koymak amacıyla nişlere yer verilmiştir.

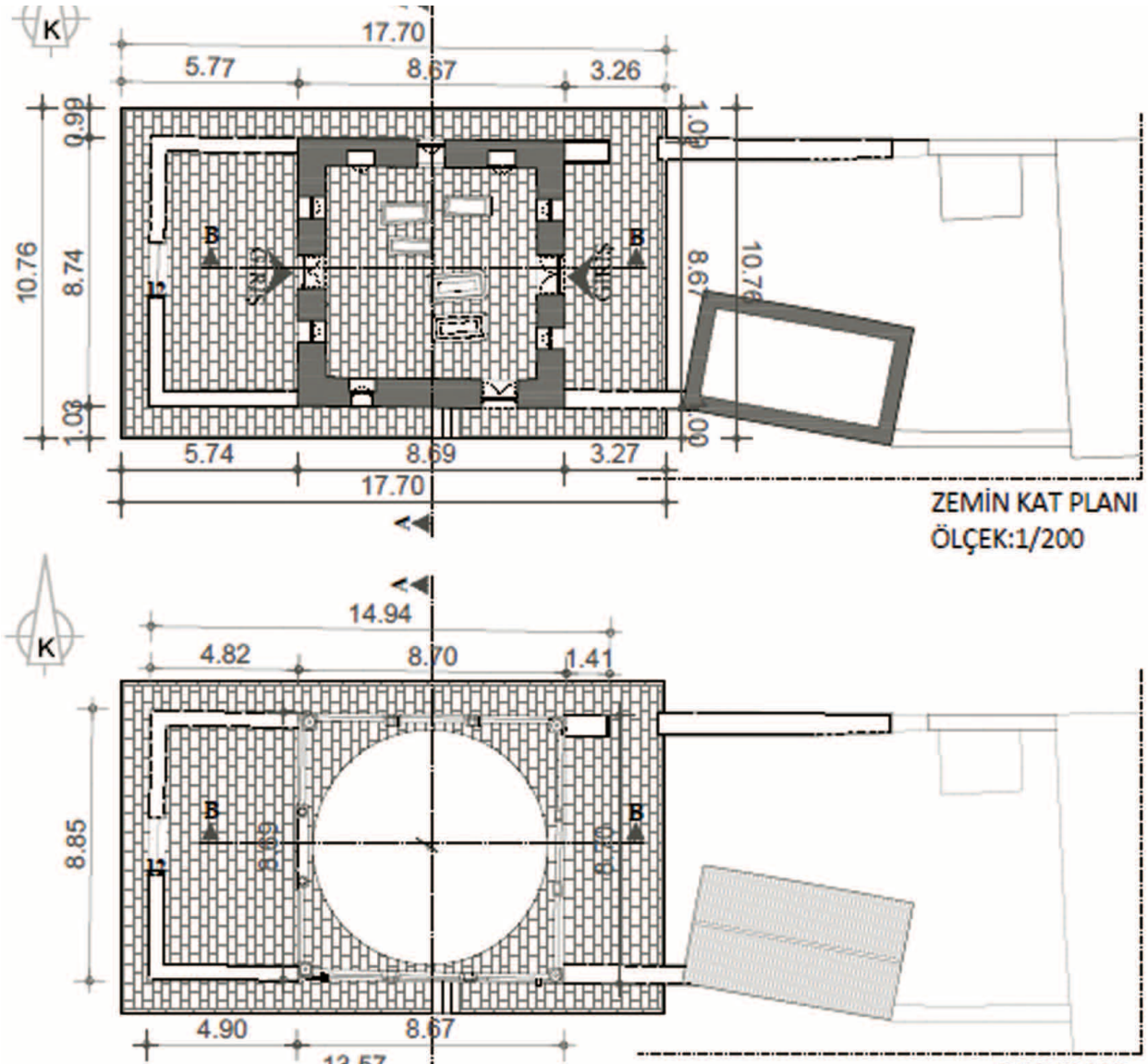
Türbe içerisinde; dört köşede, kademeli sivri kemerli, yüzeysel iki nişin ortasında, dar tutulmuş yuvarlak kemerli niş bulunmaktadır. Bu nişin üzerine de dilimli bir profil oluşturularak hareketlilik sağlanmıştır. Kubbe eteğini dolanan sathi atkılı ve dilimli kemerler adeta duvara çizilmiş revak dizisini andırmaktadır (Fotoğraf 8, 9, 10).

Türbede tepeliğin yanında ağırlık kuleleri üzerinde yerel süslemeler kullanılmıştır.

Fotoğraf 7. Şeyh İbrahim Türbesi, pencere lentosunda yazı kuşağı (Richard Burton muhtemelen bu yazıdan bahsetmiş olmalı).

² Zeyla Kentinde Bulunan Tarihi Yapıların Restorasyon Projelerinin Yapılması İşi- 2014 (TİKA) Raporlarından faydalanılmıştır.

Şekil 1. Şeyh İbrahim Türbesi (TİKA, restorasyon projelerinden).

Türbe içerisinde ikisi ahşap, üçü taş olmak üzere, toplam beş mezar bulunmaktadır. Beton mezarlıkların küçük boyutları nedeniyle çocuklara ait olabileceği düşünülmektedir. Ahşap sandukaların bir tarafında tütsü yakmak için sürgülü kapı açıklığı bırakılmıştır.

Türbenin içerisinde bir de “karabu” olarak adlandırılan çalgı aleti vardır. Mevritlerde ve düğünlerde çalınan karabu, ahşabın içi oyulmak suretiyle üzeri inek ya da keçi derisiyle kaplanarak yapılan bir müzik enstrümanıdır. Çubuklarla çalınan alete, el çırpmalarıyla da eşlik edilmektedir³.

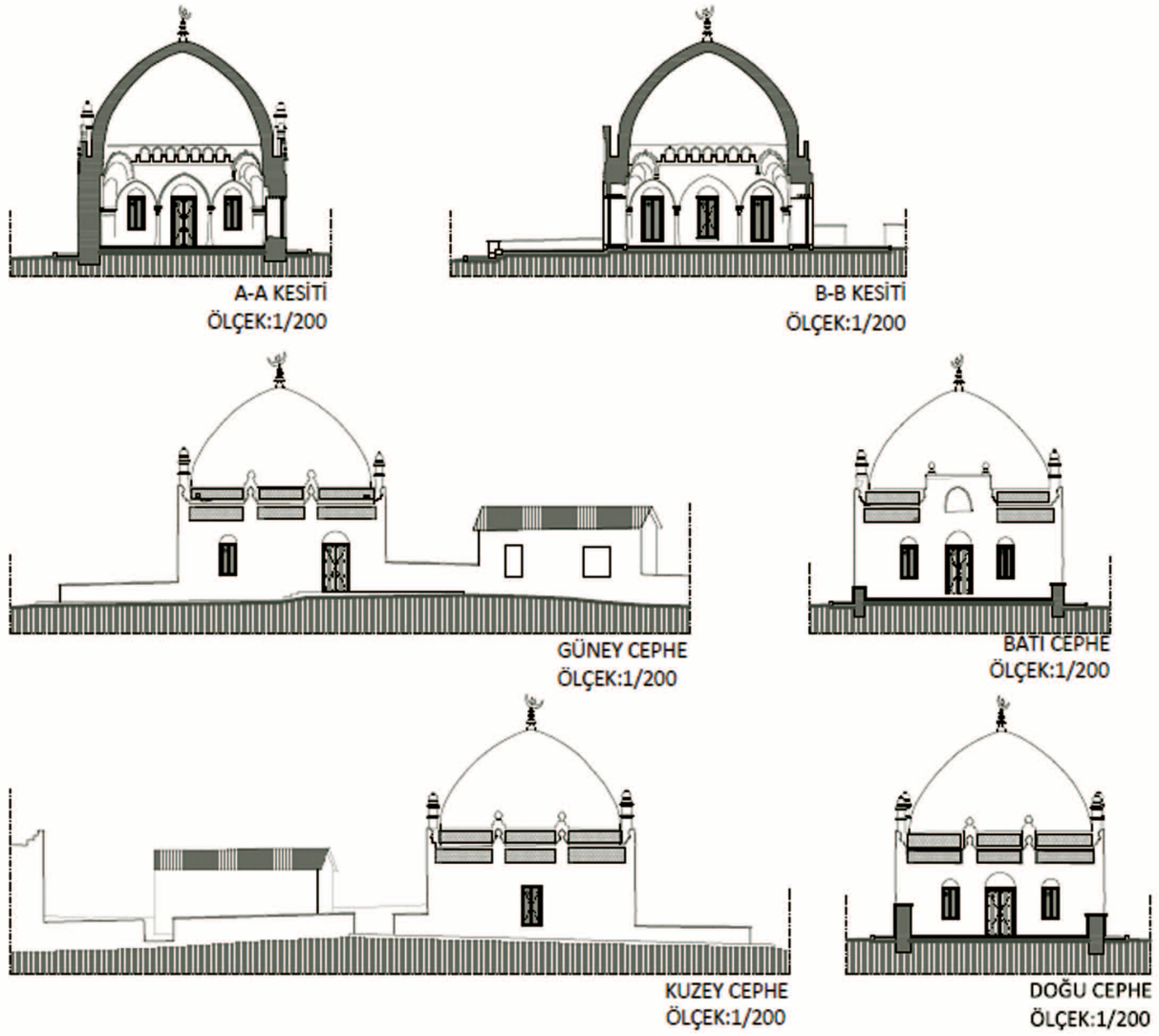
Değerlendirme

Her milletin, özellikle manevi değere sahip kişilerin mezarlarına anlamlar yükleyerek onların mezarını diğer mezarlardan daha farklı yaptıkları görülmektedir. Birbirinden çok uzak olan ülkelerde ölü gömme geleneklerinin birbirine benzediği de görülebilmektedir. Göktürklerde ölen kişilerin mezarına “balbal” dikme geleneğine, Somali kültüründe de rastlanmaktadır. Somali şeflerinin mezarla-

rının etrafına, merhum tarafından öldürülen düşman sayısı kadar taş dikilmektedir (Aymar, v.d., 2011: 50). Göktürk balbaları da ölen kişinin yaşamı sırasında öldürdüğü düşmanlarını temsil etmektedir. Buna göre balbaları yapılan kişiler, öbür dünyada ölen kişiye hizmet etmek için, mezarının çevresinde hazır durmaktadırlar (İskenderzâde 2010: 24/263; Çoruhlu 2007: 162; Bozkurt 2004: 519)

Türkler’in hâkim olduğu bölgelerde, önemli kişilerin mezarlarının, IX. yüzyıldan sonra anıtlı olduğu görülmektedir. Karahanlılar’ın (840-1212) Horasan ve İranda, Selçukluların Anadolu’da, Memlükler’in Mısır’da, Osmanlılar’ın ise geniş bir coğrafya da birbirine benzer silüetler oluşturan anıt-mezar yaptıkları görülmektedir. Bu yapılar, dikine ve yatay çizgilerin hâkim olduğu ortak bir biçim anlayışını yansıtmaktadırlar. Kare, dikdörtgen prizması, silindirik, v.s. çeşitlilik arzeden gövde yapısına sahip, dairesel veya çokgen kasnak üzerine konik ve piramidal külahla veya kubbe ile örtülü olan bu yapılar, Türk mimarlık repertuarının en önemli yapı tiplerini oluşturmuşlardır (Başkan 2013: 3-4).

³ Simone Tarsitani, “Zikri rituals in Harar, Ethiopia”, <http://www.open.ac.uk/Arts/music/zikri/index.shtml>; 04.11.2015.

Şekil 2 .Şeyh İbrahim Türbesi (TİKA, restorasyon projelerinden).

Fotoğraf 8. Sandukalar ve içerden görünüm.

Fotoğraf 10. Türbe içerisindeki sivri ve dilimli kemerler.

Fotoğraf 9. Sandukalar ve içerden görünüm.

Güçlü Osmanlı sanatının, özellikle XVI. yüzyıldan başlayarak İslâm sanatını büyük ölçüde etkilediği bilinen bir gerçektir. Osmanlı devletinin yayıldığı Afrika ve Arabistan bölgelerinde, daha çok bezemede kullanılan malzeme ve detaylarda yöresel gelenekler korunurken, yapıların mimari karakterleriyle süratle Osmanlı etkisine girdikleri görülmektedir (Öney 1990: 139-148). Her hâlükârda Doğu Afrika mimarisinde, bir Osmanlı mimari yansıması hissedilmektedir. Doğu Afrika için, günümüze kadar ulaşabilen örnek teşkil edecek ilk türbe

Fotoğraf 11a. Türbe içerisinde dendan motifleri.

Fotoğraf 11b. Konsol.

Fotoğraf 12. Tepelik motifleri.

Fotoğraf 13. Köşede kullanılan süslemeli ağırlık kulesi.

Fotoğraf 14. Betonla kaplanan küçük mezarlar

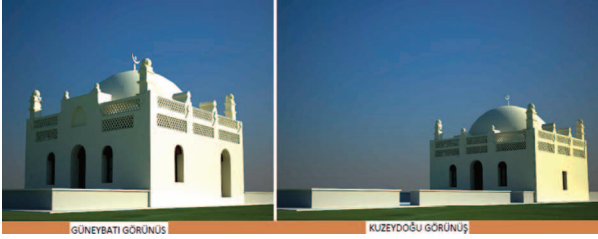
Fotoğraf 15. Ahşap sanduka içerisinde tütsü yakmak için kullanılan kap.

örneğin, Masavva'da Özdemir Paşa için yapılmış olması muhtemel gözükmeyle birlikte (Fotoğraf 18a, 18b), Mısır'da görülen aktif Türk mimari örneklerinin güneye kadar yayılması, sonraki yüzyıllarda da bu mimarinin

farklı versiyonlarda filizlenmiş olması tabiidir. Yapılan araştırmalarda, Afrika'daki Türk varlığı izlerinin, maddi ve manevi olarak neredeyse silinmek üzere olduğu anlaşılmaktadır.

Fotoğraf 16. Türbe içerisinde bulunan "karabu" olarak adlandırılan çalgı aleti.

Fotoğraf 17. Şeyh İbrahim Türbesi, TİKA tarafından yapılan restorasyon projesi.

Sudan'ın Hartum şehrinde bulunan Ahmed ve Musa Paşa Türbeleri, Doğu Afrika'daki Osmanlı türbe mimari örneklerinin XIX. yüzyılda da devam ettiğinin bir göstergesidir (Şekil 3, 4) (Fotoğraf 19, 20).

Geçmişte çeşitli sebeplerden dolayı birbirleriyle girift oldukları tahmin edilen Afrika ve Türkler, son yüzyıllarda birbirlerinden soyutlandırılmışlardır. Buna rağmen, yapılan mimari unsurlar buna izin vermemiştir. Bu yansıma daha çok, dini mimari örneklerde görülmektedir.

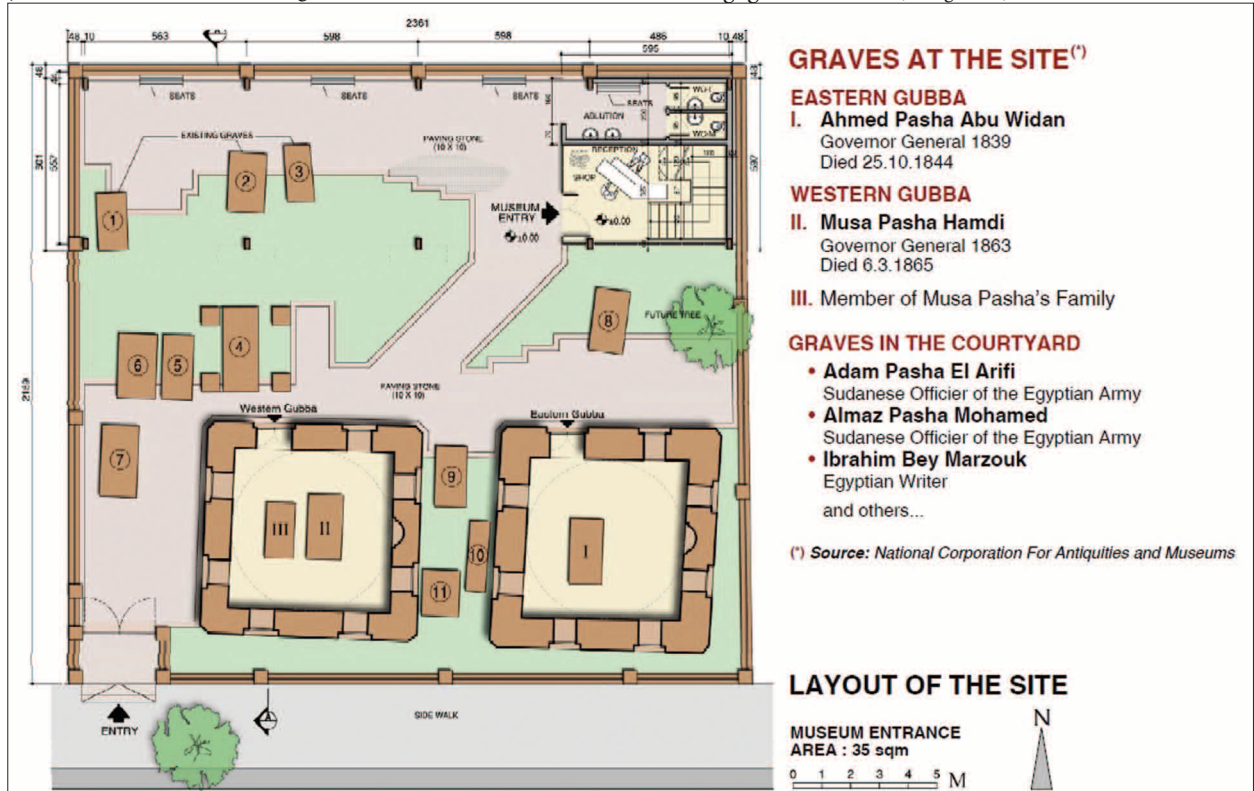
Fotoğraf 18a. Masavva'da Özdemir Paşa Türbesi (Ankara Vakıflar Müdürlüğü Arşivi).

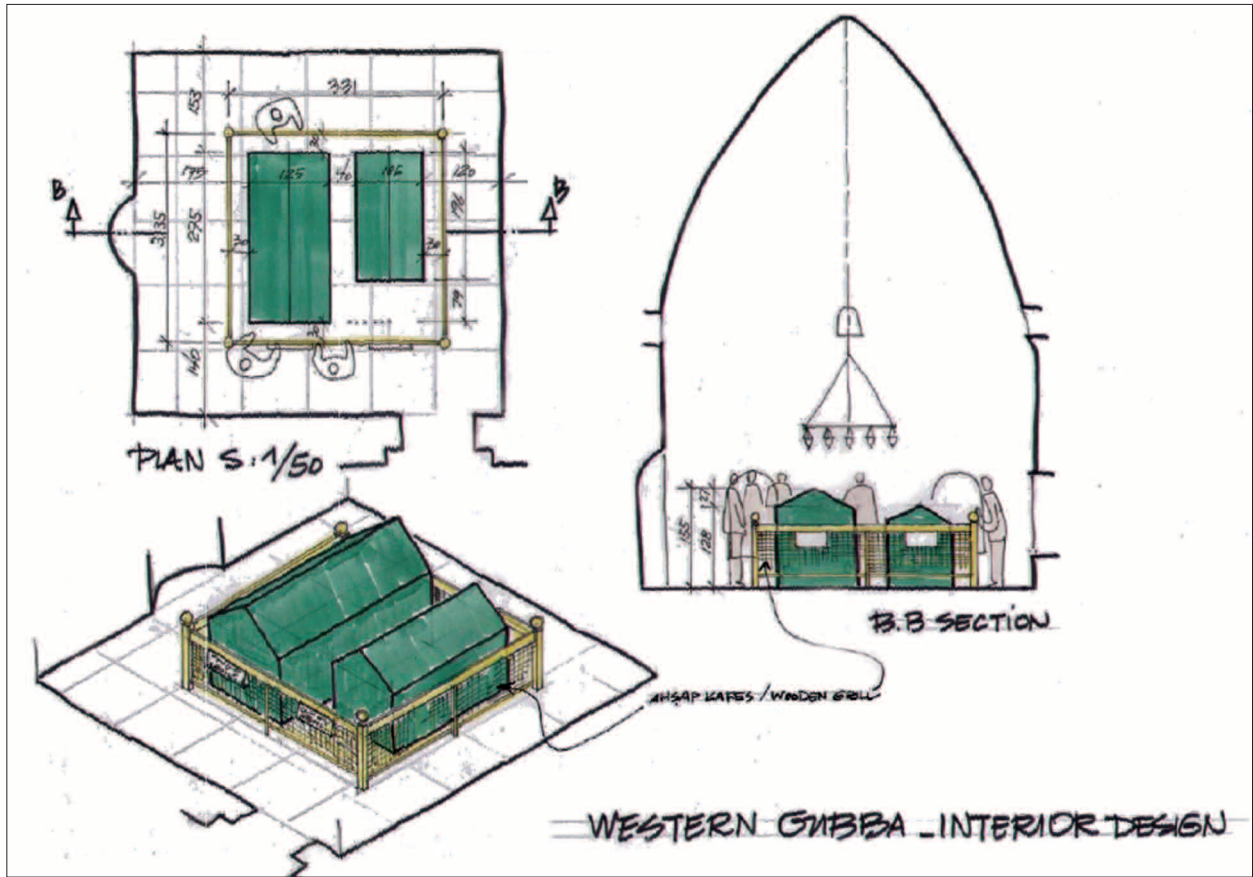
Fotoğraf 18b. Masavva'da Özdemir Paşa Türbesi (<https://www.facebook.com/photo.php?fbid=10206487797627810&set=o.101239070216241&type=1&theater>).

Zeylâda, Mezarlıklar ve Türbeler

Zeylâda şehrin kuzeyine yayılan mezarlık alanı herhangi bir çevre duvarıyla sınırlandırılmamıştır. Mevcut mezarlıkların bir kısmı sonradan betonla kaplanmıştır. Betonla kaplanan mezarlıkların bir ucunda boşluk bırakılmış olup bölgede sıkça görüldüğü üzere bu boşlukta tütsü yakılmaktadır (Fotoğraf 21). Kabirlerin üzerine yer yer siyah taşın da dikildiği görülmektedir (Fotoğraf 22).

Şekil 3. Hartum'da Ahmed ve Musa Paşa Türbe planları (Yapı Merkez İnşaat Şirketi Arşivi, Sudan).

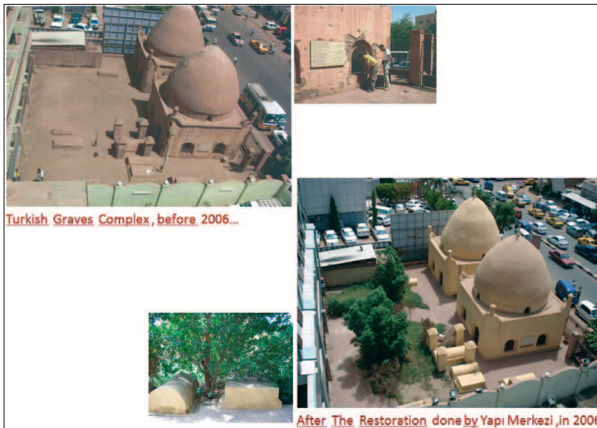
Şekil 4. Hartum'da Musa Paşa Türbe kesiti (Yapı Merkez İnşaat Şirketi Arşivi, Sudan).

Fotoğraf 19. Hartum'da Ahmed ve Musa Paşa Türbeleri (Yapı Merkez İnşaat Şirketi Arşivi, Sudan)

Fotoğraf 21. Şeyh İbrahim Türbesi alanında betonla kaplanmış kabirlerden biri.

Fotoğraf 20. Hartum'da Ahmed ve Musa Paşa Türbeleri (Yapı Merkez İnşaat Şirketi Arşivi, Sudan).

Fotoğraf 22. Zeylâda kabirlere dikilen taşlar.

Fotoğraf 23. Amr Türbesi.

Fotoğraf 24a Osmanlı Dönemi eserlerinden Medine Surları.

<http://turknavy.blogcu.com/kutsal-topraklarda-osmanli-eserleri-medine/7959655>

Fotoğraf 24b. Mekke-i Mükerrreme'de, Cennetu'l-Mualla'da, Hz. Hadicetu'l-Kubrâ (r.ah.) (Vâlidemizin Türbe-i Şerîfeleri Yıkılmadan Evvel). (<http://www.dunyabizim.com/ilgihaber/6305/hatice-annemiz-orada-medfun.html>; 02.11.2015).

Fotoğraf 25. Yemen'de Osmanlı mimari örneklerinden, Bekiriye Camii (Yurt Dışından Osmanlı Eserleri, <http://wowturkey.com/forum/view-topic.php?t=17977&start=85>).

Fotoğraf 26. Zeylâ (http://images-00.delcampe-static.net/img_large/auction/000/243/787/921_005.jpg; 17.07.2014).

Fotoğraf 27a. Zeylâ'da muhtemel kare mekânlı dendanları olmayan Osmanlı türbe örneği [http://i.ebayimg.com/00/s/OTYwWDEyODA=/z/qiUAAOSwRLZT6h97/\\$_57.JPG](http://i.ebayimg.com/00/s/OTYwWDEyODA=/z/qiUAAOSwRLZT6h97/$_57.JPG)

Fotoğraf 27b. Zeylâ'da muhtemel kare mekânlı dendanları olmayan Osmanlı türbe örneği (Le Monde Illustré, 1887, Yıl: 31, Sayı: 1559, s. 104).

Günümüzde Zeyla'da iki türbe mevcuttur. Bunlardan biri konumuza bahis olan Şeyh İbrahim Türbesi, diğeri ise şahsı hakkında henüz yeterli bilgi bulamadığımız Amr (Hamr) Türbesidir. Amr Türbesi 1985 yılında yeniden yapıldığı için orijinal türbe hakkında bilgi henüz bulunamamıştır. Ancak bazı kaynaklarda (Harita 2) Şeyh Hammar olarak gösterilen yerde Amr Türbesi vardır.

Trimingham, Zeyla'da Şeyh İbrahim İbn Al Hâkim, Abdulkadir ve Sâdeddin'in oğlu Şeyh Dini'ye ait türbelerden bahsetmektedir (Trimingham 1964: 250) Ancak yerleri belli değildir:

Bunlardan başka Zeyla'nın 8 km. kuzeyinde, Sâdeddin Adası'nda, Kral Sâdeddin'e atfedilen bir türbe olup, harap bir vaziyettedir.

Zeyla'da Türbelerinde Osmanlı Mimari Etkisi

Zeyla'yı tanımlayan XIX. yy. gravürlerinde genel itibariyle Osmanlı mimari örnekleri görülebilmektedir.

Mescid-i Nebevi'deki Osmanlı imar faaliyetlerinin etkisi geniş anlamda Arap Yarımadası'nda ve Afrika'da görülebilmektedir. Bu imar faaliyetleri tek bir dönem veya padişahla sınırlı kalmayıp süreklilik göstermiştir. İnşa edilen cami ve türbe örneklerinin Zeyla'yı ekilediği düşünülmektedir (Fotoğraf 24a-24b, 25).

Kanuni Sultan Süleyman'ın Mekke'de, 950 (1543-44) yılında Hz. Hatice'nin kabrinin üzerine yaptırdığı yüksek kubbeli türbenin önemli bir örnek olduğu düşünülmektedir (Fayda 1993: 88).

Zeyla gravürlerinde görüldüğü kadarıyla iki türbe tipi karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, kare planlı ve kubbeli, diğeri kare ve çokgen karma gövdeli ve konik külahlı tiptir.

Kare Planlı ve Kubbeli Türbe

Le Monde Illustré (Le Monde Illustré 1887:104), *Univers Illustré* (Univers Illustré, 1884: Sy: 1543), gibi birçok dergi ve kitapta yayınlanan Zeyla gravüründen anlaşıldığı kadarıyla (Fotoğraf 1, 26, 27a, 27b); kare planlı, kubbeli, görünen cephesinde iki penceresi olan bir yapı mevcuttur. Cami olma ihtimali olmakla birlikte, mimari özelliklerinden dolayı,

Fotoğraf 28. Şeyh Erzurumi Türbesi (<http://sefine-abdulhalim.blogspot.com.tr/2011/01/seyh-erzurumi.html>), 03.04.2014 (XIV. yüzyılın ilk yarısı diye tarihlenmek mümkün görünmektedir).

türbe mimarisini hatırlatmakta olup, Zeyla'da geçmişte inşa edilen ancak günümüze kadar ulaşmayan türbe mimarisine de referans vermektedir.

Gravürlerden anlaşıldığı kadarıyla yapı; kare veya kareye yakın bir plan şemasına sahiptir. Kubbe kasnaklıdır. Doğu Afrika'da yerel mimaride görülen dendan ve ağırlık kuleleri yoktur. Bu özellikler genel olarak Osmanlı mimarisine ait özelliklerdir.

Bu Grupta Zeyla'ya Referans Olabilecek Türbe Örnekleri

Gravürlerde türbe olarak değerlendirdiğimiz mimari öğelerin türbe olmasa dahi görülen mimari özellikler kare planlı türbelerin, Zeyla'da inşa edilmiş olabileceğine referans vermektedir. Bu gruptaki türbeler, Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmekle birlikte erken Osmanlı türbeleri içerisinde en kalabalık grubu oluşturmaktadırlar. Daha az masraf gerektirdiği için bu örnekler, daha çok tercih edilmişlerdir (Daş 2003: 376).

Kare veya Çokgen Karma Gövdeli Konik Külahlı Türbe

Aşağıda gravürlerde görüldüğü üzere konik külahlı bir yapı mevcuttur. Türk mimarisi incelendiğinde, Osmanlı mimarisinin mirasını aldığı Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu döneminde bu tarz yapılar, kümbet olarak tanımlanan mezar anıtlarıdır.

Fotoğraf 29a. [http://i.ebayimg.com/00/s/OTYwWDEyODA=/z/qiUA-AOSwRLZT6h97/\\$_57.JPG](http://i.ebayimg.com/00/s/OTYwWDEyODA=/z/qiUA-AOSwRLZT6h97/$_57.JPG)

Fotoğraf 29b. *Le Monde Illustré*, 1887, Yıl: 31, Sayı: 1559, s. 104.

Fotoğraf 30. Somalide Fahreddin Razi Türbesi
(<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k622422t/f4.image.r=Massaouah%20%20.langEN>; 24.08.2014)

Fotoğraf 32a. Ayşe Bibi ve Balaca Hatun türbeleri
(Başkan 2013: 48)

Fotoğraf 31. Ürgenç'te Fahreddin Razi Türbesi (Aslanapa 1989: 84.)

Fotoğraf 32b. Tuğrul Bey Döneminde Yapılmış olan Cihil Duhteran (Kırk Kızlar) Kümbeti, 1054-1055, Damgan, İran. 2009 (Başkan 2013: 49).

Kümbetler Asya ve Anadolu gibi geniş bir coğrafyada inşa edilen, genellikle silindirik veya çokgen bir gövde ile piramidal bir üst örtü sistemine sahip mezar yapılarıdır. Bu yapılar iki katlı olup altta cenazelik, üstte de ziyaretgâh olarak adlandırılabilir bölümlerden oluşmaktadırlar. Plan ve örtü sistemlerinde değişik uygulamalar göze çarpmaktadır (Özkan 1995: 10.).

Konik külahlı anıt mezar örneği, Somalide Fahreddin Râzî Türbesi'nde de uygulanmıştır (Fotoğraf 30). Ayrıca Ürgenç'te de Fahreddin Râzî'ye atfedilen bir başka makam türbesi bulunmaktadır (Fotoğraf 31).

Türkmenistan'da Ürgenç'te, tuğladan, kare planlı olarak inşa edilen Fahreddin Râzî Türbesi (XIII. yüzyılın

başları) (Fotoğraf 31) içten kubbe, dıştan piramidal çatı ile örtülüdür. Yapının, bir dönem burada bulunan ve 606'da (1210) Herat'ta vefat eden Fahreddin Râzî'nin anısına makam türbesi olarak inşa edilmiştir (Saray, 2012: 605).

Bu Grupta Zeylâ'ya Referans Olabilecek Türbe Örnekleri

Gravürde görülen türbe olması muhtemel yapıda olduğu gibi Anadolu'da, kare planlı ve üzeri kasnaksız, çok sayıda türbe örneği vardır. Benzer yapılara, Şeyh Erzurumi Türbesi, Sinop'ta Hatunlar Türbesi, Kayseri'de Hızır İlyas Türbesi, Taptuk Emre Türbesi v.s. gibi örnekler verilebilir.

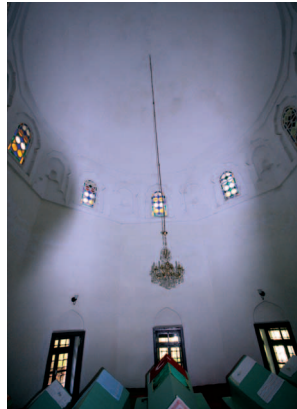
Süsleme: Zeylâda yalnızca mimari strktürde değil beze-me ve iç dizaynda da Osmanlı ve Memlük etkilerini görmek mümkündür.

Fotoğraf 33. Kanuni Sultan Süleyman Türbesi.

Fotoğraf 34. Sevakinde (Sudan) Osmanlı mimari örneklerinden Hurşid Efendi'nin Evi (1770), duvarlarda dilimli kör nişler benzerlikler göstermektedir (BİMTAŞ).

Fotoğraf 35a. Ankara'da Karacabey Türbesi kubbe eteğinde görülen dilimli ve sıralı nişler (http://www.mustafacambaz.com/details.php?image_id=34855; 28.03.2015).

Fotoğraf 35b. Bursa'da Hamza Bey Türbesi (866/1461).

Türk mimarisinde ve süslemelerinde görülen tepelik motifi, Şeyh İbrahim Türbesi'nin cephe duvarlarının üzerinde uygulanmıştır. Zeylânın karşı komşusu olan ve erken tarihlerde Osmanlı'ya bağlanan Yemen'de, çeşitli mimari öğelerin üzerinde tepelik motifi ile çeşitli varyasyonları kullanılmıştır. XVI. yüzyıl Osmanlı mimarisinde aralarında türbelerin de olduğu örnekler de bu uygulamayı görmek mümkündür. İstanbul'da Kanuni Sultan Süleyman Türbesi (Fotoğraf 33) ve Şehzade Mehmet Türbesi, bunlardan yalnızca ikisidir.

İslâm sanatında XI. Yüzyıl itibarıyla gelişen tepelik; Büyük Selçuklu, Zengi, Memlük, Eyyubi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler devri eserlerinde de varlık göstermiştir.

Fotoğraf 36. Tire Yeşil Cami Kubbe eteği

(<http://www.envanter.gov.tr/anit/index/detay/37293>; 28.03.2015).

Özellikle Anadolu Selçuklu devrinde, taş süslemelerde zengin tepelik örnekleri kıyaslanamayacak derecede boldur. Osmanlı'da ve çağdaşı Beylikler devrinde de bu motif kullanılmaya devam ettirmiştir (Top 1997: 303).

Türbenin içerisinde görülen niş ve sathî kemer atıkları, Memlük devrinde kullanılan kemer tipleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Eruz 2004: 99). Benzer uygulama Doğu Afrika sahil şehirlerinden olan Sevakinde yine Osmanlı eserlerinden olan Hurşid Efendi evinde de uygulanmıştır (Fotoğraf 34).

Anadolu'da ise, Ankara'da Karacabey Türbesi 848 / 1444-45 ile Tire Yeşil Cami (1441), Bursa'da Hamza Bey Türbesi (866/1461) kubbe eteğinde benzer örneklerini görmek mümkündür.

Sonuç

Doğu Afrika kıyıları, ticari faaliyetler dolayısıyla birçok devletin uğrak yeri olmuştur. Kıyılara yerleşen tüccarlar ile idareci kontrollerin mimari üzerine karma ve devşirme üslup şeklinde yansımaları olmuştur. Bölgede Mısır-Memlük, Hint, Arap ve Osmanlı etkisi yoğun hissedilmektedir. Bu etkileşimden doğan sitilin adıdır belki de "Kızıldeniz Stili" veya "Kızıldeniz Üslubu". Herhangi bir yapıda Hint saçak ve alınlıklarını, Arap dandanlarını ve Osmani mimari strüktürünü ve üslubunu görmek mümkündür.

Doğu Afrika'nın sahil şehirlerinden Zeylâda Erken Osmanlı mimari etkilerinin görüldüğü eserlerin zaman içerisinde tahrip olduğu kanaatine varılmıştır. Bununla birlikte XIX. yüzyıl başlarından itibaren Mehmet Ali Paşa ile başlayan Kavalalı hanedanı boyunca hem Anadolu'dan, hem de bizzat Avrupadan getirilen ustalar vasıtasıyla planlamanın yanı sıra süsleme açısından da yeni bir Osmanlı üslubu kullanılmıştır (Bayhan 2015: 58)

Zeydi İmamları'nın Osmanlı mimarisini protatip aldığı fikri batılı araştırmacılar tarafından şüpheyle karşılanırsa da (Um 2004:361-375) Yemen'de XVI. Yüzyılda inşa edilen cami ve türbe örnekleri, Osmanlı mimari üslubunun bu bölgeyi mimari açıdan etkilediğini delillendirmektedir. Osmanlı mimari etkileri Doğu Afrika'da özellikle Sevâkin, Hartum, Masavva, Berbera ve Zeylâda yoğun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti XVI. yüzyılda Mısır, Yemen ve Doğu Afrika kıyılarıyla kültürel anlamda kucaklaşmıştır. Aynı dini paylaşan bu farklı medeniyetlerin birbirlerine karışmasının önünde herhangi bir engel olmamış, Zeylâda, Harar'da, Mısır'da ya da Yemen'de bir evliya varsa bu evliya Osmanlı için de kutsal kabul edilmiş, saygı gösterilmiş, Anadolu'da bulunan bir evliyadan farksız olarak anıtsal mezarlarla ölümsüzleştirilmiştir. Böylece Osmanlı kendi geleneklerini yerel özelliklerle bütünleştirerek yeni mimari varyasyonların bir parçası belki de temelini oluşturmuştur. Bu sebeple Asya ve Anadolu mimari esintileri Doğu Afrika'da da görülebilmektedir. Yukarıda anlatılanların somut bir özeti olan Şeyh İbrahim Türbesi mimari strüktürü ile Osmanlı, iç bezemeleriyle Memlük, dendanlarıyla da Arap mimari ve sanatını hatırlatmaktadır. Tarihi süreç, Gravürler ve Mimari özelliklerden hareketle Osmanlı mimarisine atfedebileceğimiz bu eser XIX. yüzyılda yine Osmanlı restorasyon faaliyetleriyle varlığını günümüze kadar korumuştur.

Kaynakça

- Aslanapa, Oktay, (1989) *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aymar, F.X. Fauvelle, Hirsch Bertrand, Bernard Régis, Champagne Frédéric, (2011) "Le Port De Zeylâ Et Son Arrière-Pays Au Moyen Âge" *Espaces Musulmans De La Corne De l'Afrique Au Moyen Âge, De Broca Et Centre Français Des Études Étiopiennes*, De Boccard, Paris, s. 27-74.
- Başkan, Seyfi, (2013) "Timurlu Çağı Türbe Mimarisi Hakkında", *Sanat Tarihi Dergisi*, c. XXII, S. 1, s. 31-52.
- Bayhan, Ahmet Ali (2015) "Osmanlı Döneminde Batılılaşma Sürecinin Ortadoğu'ya Ve Afrika'ya Yansıması: Mısır Ve İsrail'den Örnekler" *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, , S. 35, s. 58
- Bricchetti, Luigi Robecchi, (1896) *Nell Harar*, Milano.
- Bozkurt, Nebi, (2004) "Mezarlık" *DİA*, c. XXIX, s. 519-522.
- Burton, Richard F., (1894) *First Footsteps in East Africa*, Printed for the Publishers at The Meccan Press.
- Burton, Richard F., (2011) *First Footsteps in East Africa: Or, An Exploration of Harar*, Cambridge University Press.
- Cecchi, Antonio, (1886) *Da Zeylâ, Alle Frontiere Del Caffa*, Ermanno Loescher&C., Roma.
- Curle, A. T., (1937) "The Ruined Towns of Somaliland", *Antiquity*, s. 315-327.
- Çoruhlu, Yaşar, (2007) *Erken Devir Türk Sanatı*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul.
- Dankof, Robert, Tezcan, Nuran, (2011) *Evliyâ Çelebi'nin Nil Haritası "Dürr-i bi-misil in ahhâr-ı Nil"*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Bsk., İstanbul.
- Daş, Ertan, (2003) *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri (1300-1500)* Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İslam Sanatı Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Doğanay, Aziz, (2011) . *Klasik Devir İstanbul Hanedan Türbeleri (1522-1604)*, Klasik Marmara Belediyeler Birliği, 2. Bsk., İstanbul.
- Ebu İshak İbrahim B. Muhammed El-Farisi El-Kerhi İstahri, (1990) *Mesalikü'l-memalik*, Tahran, İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.
- Eruz, A. Fulya, (2004) "Memlükler", *DİA*, c. XXIX, s. 97-100.
- Evliya Çelebi, (2011) *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Seyit Ali Kahraman (Haz.), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Fayda Mustafa, (1993) "Cennetü'l-Muallâ", *DİA*, c. VII, s. 387-388.
- Grohman, Adolf, (1986) "Zeylâ" *İA*, İstanbul, c. XIII, s. 551-553.

- Gulmartın, John Francis, (2008) “Cidde Savaşı, Nisan 1517: Osmanlının Gücünün Teorik ve Pratik Olarak Hint Okyanusu’na Yansması”, *Uluslararası Türk Deniz Gücü Tarihi Sempozyumu*, Deniz Eğitim ve Öğretim Komutanlığı, İstanbul.
- İskenderzade, Lale Avşar, (2010) “Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, s. 255-269.
- Kavas, Ahmet, (2011) *Osmanlı Afrika İlişkileri*, Kitabevi, İstanbul.
- Kurdoğlu, Fevzi (1934), “Meşhur Türk Amiral Selman Reis’in Lâyihası”, *Deniz Mecmuası*, S. 47, s. 67-73.
- Lapıdus, Ira M., (2002) *İslâm Toplumlari Tarihi*, Yasin Aktay (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Le Monde Illustré*, 1887, Yıl: 31, Sy. 1559.
- Littmann, Enno, (1978) “Adal”, *İA*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, c. I, s. 124-125.
- Mısri, Muhammed (1939) *Mısır Fi Afrikiyye eş-Şarkiyye Harar ve Zeylâ ve Berbere*, Matbaatü Mısır ve Mektebetüha.
- Mukhtar, Mohamed Haji, (2003) “Zayla”, *Historical Dictionary of Somalia, New Edition*, African Historical Dictionary Series, No.87, The Scarecrow Press. Inc. Lanham. Maryland. And Oxford.
- Orhonlu, Cengiz, (1996) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti* Ankara.
- Öney, Gönül, (1990) «Mısır’da Osmanlı Mimarisinin Sentezi» *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, Sy. 5, İzmir, s. 139-148.
- Özkan, Selma, (1995) “Edirne Türbeleri”, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne.
- Rayne, H., (1921) *Sun, Sand And Somals*, London.
- Saray, Mehmet, (2012) “Türkmenistan”, *DİA*, c. XXXXI, s. 601-605.
- Sarı, Ali, (2012) *Medine’de Osmanlı Dini İmar Faaliyetleri: Mescid-İ Nebevi Örneği (1818- 1861)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Stuert, Rich, (1810) *Chart of the Bay of Zeylâ From Geometrical Observations*.
- Munro-Hay, Stuart, (2002) *Ethiopia, The Unknown Land: A Cultural And Historical Guide*, I.B.Tauris.
- Tandoğan, Muhammed, (2011-2) “Kızıldeniz’in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu”, *Avrasya Etüdleri*, Ankara, S. 40, s. 259-285.
- Tezcan, Nuran (2011) “Evliya Çelebi’nin Gün Işığına Çıkan Eseri Nil Haritası”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, İstanbul, S. 207, s. 58-63.
- Top, Mehmet, (1997) *Erken Dönem Osmanlı Mihrapları (XIV-XV. YÜZYIL)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Sanat Tarihi Bilim Dalı Basılmamış Doktora tezi, Van.
- Trimingham, J., (1964) Spencer, *İslam in East Africa*, Oxford.
- Uğur, Hatice, (2005) *Osmanlı Afrikası’nda Bir Sultanlık: Zengibar*, Küre Yayınları, İstanbul.
- UM, Nancy, (2004) “Eighteenth-Century Patronage İn an ā : Building For The New Capital During The Second Century Of The Qāsimi İmamate” *Proceedings Of The Seminar For Arabian Studie*, c. 34, Papers From The Thirty-Seventh Meeting Of The Seminar For Arabian Studies Held İn London, 17-19 July, s. 361-375.
- Univers Illustré*, 1884, Yıl: 27, Sy. 1543.
- Varol, M. Ahmet, (2007) “Gözden Uzak Bir İslam Beldesi: Somali”, *Ribat Dergisi*, Konya, S. 290, s. 39-43.
- Wagner, Ewald, (2003) “Hâkim b. İbrahim b. Ahmed”, *Encyclopaedia Aethiopica: D-Ha*, Otto Harrassowitz Verlag.
- Yavuz, Şeyda (2008) *Süsleme Sanatlarında Rumi Motifi ve Tarihsel Gelişimi*, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yenişehirlioğlu, Filiz, (1989) *Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları=Ottoman Architectural Works Outside Turkey*, Dışişleri Bakanlığı, Ankara.

İnternet Adresleri:

Simone Tarsitani, “Zikri rituals in Harar, Ethiopia”, <http://www.open.ac.uk/Arts/music/zikri/index.shtml>; 04.11.2015.

“Çölün Çiçeği” Sessiz, Sıcak Ve Muhteşem Kutsal Şehir Buhara, <http://www.ozdost.com.tr/?pnum=15&pt=Buhara>; 03.03.2015.